

ամենտվերջում հռչակավոր շորեպան նուպտր-հա-
չանի (Դտվիթ-հաչան) կամ հաչանցոց աղպա-
տոհմերը, հաչան քեոու տունը ընտրոշ նահապե-
տական ընտանիք էր: Նրա հարկի աակ ապրում
էր 4 ամուսնացած ու 5 գեռատի տղա ե ագջիկ,
ընգամենը՝ 22 շունչ:

Վերանացիք սեփական հողամասերի աեր
էին: Գլխավոր դրաղմունքը կաղնուաներն էին:
Գյուղատնտեսության մնացած ճյուղերը համար-
յա նույնն էին, ինչ Զիգակսա գյուղում: Այսանդ
ավելի գարգացած էր անասնապահությունը,
հատկապես՝ խաշնարածությունը: Մեծաքանակ
ոչխար էին պահում Մինալցիք: 1896-ին Ռու-
սաստան փոխադրվելով, Մինալ-հաչանը մինչե
իր կյանքի վերջը ոչխարի հոա էր պահում:

Վերանացիների գարոցն ու եկեղեցին կառուց-
վել էին գյուղի կենարոնում, 600—700 քայլ իրա-
րից հեռու՝ ասփարակ վայրում:

Սերոբ Սարգսյանի վկայությամբ, գյուղի
ղարոցը հիմնվել է 1850-ական թվերին: Նրա պա-
պը, ապագայում ա. Մաղաքիա, որը սովորել էր
Տրապիզոն քաղաքում, գյուղի առաջին գասա-
տուն է եղել: Նրկհարկանի քարակերա շենքի ա-
ռաջին հարկը՝ ձմեռվա փայտի պահեսար, անձրե
օրերին աշակերտների խաղասրահն էր: Սոաջին
առաջագեմ ուսուցիչը Սղգալին վարժարանի շըր-
ջանավարա, արապիղոնցի Միսակ Կամպուրյանն
(Թուրքոնշյան) է եղել: Կամպուրյանն, իր իսկ
վկայությամբ, մանկավարժական աշխատանքն
առաջին անգամ սկսել է այս գյուղում, ուր դա-
սավանգել է 1896—1899թ թ., կիրառելով քաղա-
քի գարոցի ուսումնական ծրագիրն ու մեթոդները:

Վերանայի շքեղ ս. Սարգիս քարակերա եկե-
ղեցին հիմնվել է 1850-ին: Մինչ այգ, հավա-
աացյալների աղոթավայրը Կուկուլ-քար սարի հի-
նտվուրց ուխտավայրն էր: Վերանայի քահանայի
իրավասությանն էին ենթարկվում նաև նոխածա-

նա ե Զիդակսա գյուղերի ծխերն իրենց եկեղեցի-
ներով:

Վերեում հիշված Կուկուլ-քար ուխտատեղին
գտնվում էր Վերանա, իլէ և Աղրիտ գյուղերի միջե
բարձրացած Կուկուլ-քար կոշվող լեռան կաաա-
րին: Դա միաձույլ, հսկայական մեծությամբ պաա-
վանգանավոր քարե սեղան էր, մակերեսը շուրջ
15—16 մետր շրջագծով: Կարծես թե հեքիաթային
աժդահանները այն կարել ու գրել էին այդ բարձր
լեռան պագաթին: Դա ընության գեղատեսիլ ու
հմայիչ մի պարպե էր, որը դասելով ռասածո հրա-
շալիքների» թվին, հավաաացյալները ուխտավայր
էին դարձրել: Սյղ քարի շնորհիվ սարն էլ կոշվել
էր Կուկուլ-սար (Կուկուլ-գաղ): Ամեն աարի օգոս-
աոսի 7-ին Վերանայի քահանան ժամասացու-
թյուն էր կատարում այգ մատուոում: Հեռավոր ու
մոաիկ վայրերից րագմաթիվ ուխտավորներ ու
ղվարճասերներ էին հավաքվում, ամբողջ օրը ղհոլ-
ղուոնայի, քյամանչու մեղեգիների ղուգակցու-
թյամբ կերուխում անում, երգում ու պարում:
Տոնախմբությանը, րացի հայերից ու հույներից,
մասնակցում էին նաև շրջակայքում ապրող
թուրք ընակիչները:

1895 թ. լեոները քաշվելու շնորհիվ վե-
րանացիները գոհեր չունեցան: Թուրք խուժանը
թալանում է րոլոր աները: Մեծ եղեոնից աղաա-
ված 12 հոգուց յոթը Դավիթ-հաչանի գլխավորու-
թյամբ քաշվել էին լեոներն ու միացել հայղու-
կային խմբերին:

Ամփոփելով վերն ասվածը, կարելի է նշել,
որ Տրապիզոնի քաղաքամերձ հայկական գյու-
ղերն ու ընակավայրերը հիմնվել էին թուրքական
գյուղերի ընակչության հեա խաոն կամ շրջա-
պաավել նրանցով: Համախմբված հայարնակ գյու-
ղերի րացակայսթյունը գգալիորեն խոշընղոաում
էր աղգալին ուրույն կյանք վարելուն և ողջամիա
ինքնապաշապանություն կաղմակերպելուն:

7. ԱԳՁԵԱՊԱՏԻ (ՊԼԱՏԱՆԱ) ՎԻՃԱԿ

Այս շրջանն անմիջական շարունակությունն
էր Տրապիզոնի քաղաքամերձ գյուղերի: Վարչա-
կան կենարոնը Պլաաանա գողարիկ քաղաքն էր:

«Պլաաանա» նշանակում է րարգենի: Ըսա
ավանգության, հին ժամանակներում հույն աե-
ղացիք պաշաում էին այգ ծաոը: Տրապիզոնից
չորս ժամ արևմուաք, ծովափնյա գեղանիսա այս
քաղաքը գտնվում է լայնարձակ ու ապահով
ծովածոցի ափին: Այսանդ արղյունտհանվում է
որակյալ ձիթապաուղ ե աշխարհահռչակ ծխա-
խոա: Ագչեապաաի վիճակի վարչական կենարո-
նը (միւրուարնիսավայրը) լինելով, շրջանը հայա-
նի էր նաև համանուն հորջորջմամբ՝ Պլաաա-

նայի միղուրուղություն (ջրջան, վիճակ): Քաղա-
քի չորս թաղում (Ուրումլուք, Իֆթիլաժա, Կոժա-
կիա, Քիլիսե-Կրանի) ընակվում էին հույներ,
հինգերորգում (Ճամե-կրանի)՝ թուրքեր: Այսաե-
ղի 12 աոուն հայերն ղրաղվում էին արհեսաներով
ու աոեարով ե աղգալին-մշակութային կյանքով
(ղարոց, եկեղեցի և այլն) կապված էին Պլաաա-
նայի քաղաքամերձ Ղալինոս (Չոլաքցոց-գեղ)
ընակավայրի հեա:

Այս շրջանի հայկական գյուղերը սփռված
էին իրարից լեոներով ու ձորերով անջատված եր-
կու գեաների՝ Սերայի և Սաթարեալի հովիաներում:
Սերայի հովաի ընակիչները հիմնականում ըղ-

րադովում էին անասնապահությանը, դաշտամշակութայնությանը, երկրորդները՝ ծխախոտագործությանը:

Սներայի գյուղայնում: Բացի ծովափնյա հովտային նեղ շերտից, այս շրջանը ռադամթիվ ձորերով ու բլուրներով կտրտված, խիստ լեռնային երկիր է, տողաշարեր կլիմայով ու սառնորակ ջրերով: Սներա գետն սկիզբ է առնում ծովափից շուրջ 50 կմ հեռու ընկած Խուրչան կոչվող լեռնապարից ու ծովն է թափվում Տրապիզոնից 2 ժամ արեմուտքում: Կոկանա գյուղի մոտ (ծովից 3 ժամ հեռու) Սևրային միանում են երկու վտակ՝ Զավուրտի և Գալալճի անվամբ. սրանցից մի ժամվա ճանապարհ դեպի Հյուսիս, Կալոյնա գյուղի մոտ՝ Իլեյի վտակը:

Այս երեք վտակները սկիզբ են առնում Սներա գետի արեւելյան կողմի լեռներից: Շրջանի գյուղերը ծվարել են այդ դետակների հովիտներում ու սարավանդներին:

Տրապիզոնից մինչև Սներա գետը երթուղին անցնում էր Սամսոն քաղաքը տանող խճուղով: Քաղաքից կես ժամ հեռու, ճամփադրերին, հնագույն ժամանակներից մնացած հունական շքեղ Այա-Սոֆիա վանքն է, որը թուրքերը մղկիթի էին վերածել: Սյատեպից կես ժամ հեռու, Հաջի-Բեշիր վայրում կար քարակերտ աղբյուր, որը միակն էր մինչև Սներա գետը:

Գեաափնյա հարմարավետ ու արդասարեր հողերը դրավել էին թուրք կալվածատերերը: Հայկական գյուղերը ընկած էին հեռավոր լեռների դժվար մշտական լանջերին ու սարահարթերում: Սներա գետի ծովափնյա առաջին ընկավայրը թուրքարնակ Սներա գյուղն էր, որտեղ հիմնականում զրադովում էին ծխախոտագործությանը: Գյուղի կալվածատերերի սեփականությունն էր կամուրջից 100 քալ հեռու դտնվող երեք ջրաղացը: Գետի արեմտյան կողմի երկրորդ գյուղը Ասորն էր, որի ընկալության մեծամասնությունը թուրք էր: Առանձին թաղում ապրում էր 40 տուն հույն. սրանք կենդանի վկաներն էին անցյալում այս վայրերում լայնորեն տարածված հույն ժողովրդի: Այդ են վկայում նաև Սներա գետի շրջանում հնագույն ժամանակներից պահպանված ռադամթիվ ավերակ ուխտավայրերն ու ընկավայրերի հետքերը: Սսոր գյուղի հույներն ունեին ուսումնարան և հիմավորց խնդրելով կոչված ամրակուտ եկեղեցի: Եկեղեցու մոտ կանգուն էր մնացել հրեազույն մասուռ-մասուռքարանը: Հույն ընկալների վկայությամբ, մատուռի ներսում փորվել է խոր կրապատ հոր, որը հաակացված է եղել դերեղմաններից հանած մասունքներն ամփոփելուն: Մատուռը դուռ չունի: Նշխարները ներս գցելու համար, որմի մեջ թողնված էր փոքր անցք: Ա-

կանատեսների պատմելով, մատուռի ներսում զգալի քանակությամբ մատուռներ էր կուտակվել: Մատուռի աշակողմյան պատի մեջ, մոմ վառելու համար, նկարազարգված խորը էր փորված: Մատուռքարանը հավատացյալների սրբավայրն էր: Եկեղեցին կառուցվել էր դեաափի կողքից ուղղահայաց ռարձրացած ժայռի գագաթին: Ասոր գյուղից հետո իրար հաջորդում էին թուրքարնակ Ցաքալեն, Բոտոմի, Կալոյնա, Մայն, Մանկանա, Կոկանա գյուղերը, որոնցից միայն Մաեկաեայում էր ընկավում 6 տուն հայ մարարա: Այս գյուղերի հանդիպակաց կողմում՝ Սներա գետի արեւելյան ափերին տարածվել էին թուրքարնակ Սուլա, Տետենի գյուղերը: Մովափից մինչև Կոկանա, շուրջ երեք ժամվա ճանապարհ, 1—3 կմ լայնությամբ լավագույն հողամասերը թուրք կալվածատերերի սեփականությունն էին, որոնցից ամենահեղինակավորներն ու հարուստներն իրենց ապարանքները կառուցել էին Կոկանա գյուղում:

Միւրիկա: Կոկանայի դեմ ու դեմ, գետի արեւելյան ափին, Զավուրդի և Գալալճի գետերի միջև ընկած էր Սներա գետի ավաղանում ապրող հայերի առաջին հայարնակ այս գյուղը: Որպես րացաոություն Սներա գետի հովտում սփռված հայկական այլ գյուղերից, Միւրիկայի հողամասերի մեծ մասը արդավանդ դաշտավայր էր:

Գյուղի 23 տուն ընկալությունից 12-ը՝ Ստաքեցի, 8-ը՝ Կանսուլցի, 2-ը՝ Մրվոնցի (Մրվանյտն) ու մեկը Քիլիմցի աղգատահներից էին:

Միւրիկայի հայերի մեծամասնությունը, սեփական տնտեսության տեր լինելով, քարակերտ տներ ու րարեկարգ օժանդակ շենքեր (ծխախոտի շորանոց, կորոպ և այլն) ունեւ: Բնակիչների գրեթե ամբողջ ու շահավետ զրադմուքը ծխախոտագործությունն էր: Հիմնական հացահատիկը եգիպտացորենն էր, որի հետ միաժամանակ մշակում էին անհրաժեշտ րանջարանոցային րուսեր՝ լորի, րանջար, դդում և այլն: Սնասնարուծությամբ, կաթնամշակությամբ և հավարուծությամբ զրադովում էին սեփական կարիքները րավարարելու սահմաններում:

Քարակերտ եկեղեցին ու դպրոցը կառուցվել էին գյուղի կենտրոնում: Եկեղեցին հիմնվել է 1870-ական թվականներին³⁸:

Ուշադրավ է այն փաստը, որ ծիւրիկացի թե՛ կանանց և թե՛ տղամարդկանց տարադր տարրերովում էր այդ շրջանի մյուս գյուղերի տարադր: Միւրիկացիք հազում էին ժամանակի նորածն հաղուստներ՝ լաղի, գիպկա, չլիպա և այլն, մինչդեռ այլ գյուղերում հիմնականում

³⁸ Էլեմիսինա ամսագրում (1968, № 6) այս գյուղի եկեղեցին չի նշված. րատ երեւոյթին, ուրիշ գյուղի անունով է արձանագրված:

պահպանվել էին համշնցիների աղգային հաս-
գուստի ձեռքեր:

Տեղացիների վկայությամբ, 1895 թ. կոտո-
րածի օրերին ծիվրիկացիք թալանի ու կոտորածի
չենթարկվեցին շնորհիվ գյուղի մեծահոգի թուրք
աղայի:

Տեղեկի: Թուրքաբնակ այս գյուղում ընակ-
վում էր երեք աուն հայ, որոնք աղգային կյան-
քով կապված էին Ծիվրիկա գյուղի հետ:

Կապառոն, Կառավոլ, Իլոնա: Կառոնա գյու-
ղի հարավարեւմտյան լեռնալանջերում իրար էին
հաջորդում հայաբնակ Կապառոն գյուղը՝ 16 աուն
բնակչությամբ, Իլոնան՝ 35 աուն թուրք եւ 5 աուն
հայ բնակչությամբ եւ Կառավոլ հայաբնակ գյու-
ղը՝ 10 աուն բնակչությամբ: Կառավոլում մեծա-
մասնությունը միեւնոյն (Յանուբյան) աղգաառհ-
մից էին: Վերոհիշյալ երեք գյուղերի հայերը, փո-
քըր բացառությամբ, մարաբաներ էին, որոնք ըղ-
րաղվում էին ծխախոտագործությամբ:

Կապառոն (Ղաբայոն) գյուղի ս. Մեսրոպ
փայաաշեն եկեղեցին հիմնվել է 1886 թ.: Կապա-
ռոնում էր գտնվում նաեւ այս երեք հայկական
բնակավայրերի փայաաշեն գաղութը:

Լաղախսն Սերա գետի հարավարեւմտյան կող-
մում, ղուտ հայկական գյուղերից մեկն էր՝ 35
աուն բնակչությամբ: Սրեմուաքից նրան հարեան
Վարա-Լաղանա թուրքաբնակ գյուղը 70 աուն
բնակչություն ուներ: Ինչպես Սերա գետի հովի
ամրոցը հայ բնակչությունը, այնպես էլ լաղա-
նացիք Համշենից ու Սև-գետից գաղթած հայեր
էին՝ Մաճկալցի, Չեքուցի, Դեմիրցի, Ֆերմոնցի,
Թոփալցի, Թոփ-Սաքալցի, Բարիկցի աղգաառհ-
մերից, որոնցից ամենարազմամարզը Մաճկալցոց
առհմն էր:

Լաղանացի հայերի մեծամասնությունը սե-
փական հողեր ուներ, որոնք գնել էին Վարա-Լա-
ղանայում ապրող հարուստ կալվածաաիրոջից:

Բնակչության զլխավոր ղաղմունքը և եկա-
մրաի աղբյուրը կաթնամանսությունն ու անաս-
նապահությունն էր: Առանձին բնամանքներ 10—
30 կով եւ 1000—1500 գլուխ ոչխար ու այծ ունե-
ին: Խաշնարածները ամռանն իրենց հոսերով
գնում էին հեռավոր արոտավայրեր՝ մինչեւ Սաի-
խարման (Ջիղանա սարի մոտերը):

Երկրագործական հիմնական գործիքները
լեխարն ու փեաաան էին: Սրոր օգագործողները
եղակի բնամանքներ էին:

Կային նաեւ ղուտ ջորեպանությունը ղրաղ-
վողներ, որոնք ջորիների քարավաններով բեռներ
էին փոխադրում նույնիսկ մինչեւ Երզնկա, Կա-
րին և այլուր:

Գյուղի ս. Լուսավորիչ եկեղեցին՝ հիմնված

1860-ին, հիմնավորց (ըստ երեւոյթին հունական)
աղոթարանի մոտ էր կառուցված:

Տեղացիների վկայությամբ, գյուղի փայտա-
շեն, բարեկարգ ուսումնարանի շենքը կառուցվել
էր 1870-ական թվականներին:

1895 թ. աազնապալի օրերին թուրք հրոսակ-
ները գյուղի աների մեծ մասը կողոպտեցին ու
հրկիղեցին: Բարեկամ թուրքերի շնորհիվ փրկվեց
մի քանի աուն միայն:

Միմեռա: Սերա գետի հովիի հարավարեւմտ-
յան կողմի ամենահեռավոր հայկական գյուղը
Միմեռան է՝ Լաղանային սահմանակից, Պլաաա-
նայից 6 ժամ հեռու: Գյուղի առանձին թաղերում
ապրում էին շուրջ 75 աուն թուրք եւ 43 աուն հայ:

Բնակչության մի մասը սեփական անասու-
թյան անր էր, մյուսները՝ մարաբաներ: Լեռնա-
յին այս գյուղի բնակչության հիմնական ղրաղ-
մունքը անասնապահությունն ու կաթնամանսու-
թյունն էր: Անվանի էր Սիմեռայի մեղրը: Այսանղ
արոր գոյություն չունի:

Գյուղն ուներ քարաշեն ուսումնարան:

Մեծ եղեռնից փրկված 4 հողուց երկուսը
ապասաանել էին Դերսիմի քրդական գյուղերում,
երկու երեխայի վերցրել էին թուրքերը:

Բուռնագ փոքրիկ գյուղը Կոկանայից գետի
Մալա բարձրացող կածաններով կես ժամ հեռա-
վորության վրա է՝ 6 աուն թուրք և երեք աուն հայ
բնակչությամբ:

Մեղրիկցոց-գեղ (Մեղրիկլի): Կոկանայից մեկ
ու կես ժամ հարավ-արեւմուտք, իրարից ձորերով
ու բլուրներով րածանված լեռնալանջերին հիմ-
նրվել էին Մեղրիկլի, Թարաքճիլի, Կյունեյ հայա-
բնակ գյուղակները կամ թաղերը (մահալներ),
որոնք թեեւ քիչ բնակչություն ունեին, սակայն
մեծ մասամբ ագեղա (գյուղ) էին անվանվում:
Մեղրիկլիում բնակվող 7 անից հինգը Մեղրիկ-
ցոց, երկուսը Պապիկցոց աղգաառհմից էին՝ ղո-
ւորն էլ թուրք կալվածաաերերի մարաբաներ:

Թարաքճիլի գյուղն ուներ 7 աուն բնակչու-
թյուն՝ Դուգուքլի, Թոփալցի, Թոփ-սաքալցի,
Պապիկցի ու Ջանֆերցի աղգանուններով: Ըստ
ավանգուսթյան, այս գյուղում ապրող մեծաառհմ
թոփսաքալցիք ավանգաբար սանր պաարասաող-
ներ են եղել, այգ պաաաաող էլ գյուղը կոչվել
է Թարաքճիլի (Սանրագործ): Թարաքճիլի բո-
ւոր հայերը մարաբաներ էին:

Կյունեյլի (րաոացի՝ արեգունի, արեահայաց)
բուր անասնությունները մինչեւ 1908 թ. կոկա-
նացի Ուլինչի-օլլի կալվածաաերերի մարաբա-
ներ էին, որոնք պարաավոր էին սաացած բերքի
(լորի, եգիպաացորեն և այլն) 20—30 աոկոսը
հանձնել հողաաիրոջը: 1908 թ. հեաո մի քանի

րնաանիքի հաջողվում է հոգամասեր դնել, ինքնուրույն տնտեսություն հիմնել, քարաշեն տներ կառուցել:

Կյունեյում բնակվում էր ընդամենը 12 տուն հայ՝ Կապասաբայցի, Զոնֆերցի, Ուղցի աղաատոհմերից:

1895-ի դեպքերի ժամանակ գյուղի տները մի մասը թալանվում է: Բնակչությունը կոտորածից մահապատժի է լինում լեռներում ապաստանելով: Մեծ եղեռնից փրկվեցին շատ քերեր:

Քիրլիցցո-օղ (Քիրլի) գյուղը հիմնված է Բուռնագ եւ Կյունեյ գյուղերի միջև ընկած պատակներում: Այստեղ ապրում էր 11 տուն հայ (Սիմավոնցի, Պահարացի, Լուսպարցի եւ Տեբե-տերցի աղաատոհմերից): Սիմավոնցից ապստեղ տեղափոխվել էին Յոմուրայի Սիֆթեր գյուղից: Բացի Սիմավոնցի եղբայրների Բիրբերցի ու Սվե-տիսից, որոնք սեփական կալվածներ ունեին, մնացյալները մարաբաներ էին:

Աղբոյ հայաբնակ գյուղը դառնում էր Բուռնագից կես ժամվա ճանապարհ դեպի Մալա (հարավ), Կյունեյից արեւելք: Ըստ ավանդության գյուղի այս անունն ստացել էր հինավուրց հուսնական ուխտավայր Այա-Ղորղոր անունից: Այն ունի 21 տուն՝ 225 շունչ բնակչություն (Թոփալցի, Պահարացի, Ուղցի, Օվանեսցի կամ Սյուրմենցի, Կիճցի եւ այլ աղաատոհմերից):

Ընշապուրի Թոփալ-Միլլը 1820-ական թվականներին առաջին է եղել Աղբոյում բնակչություն հաստատող հայերից: Ուլինջի-օղլի թեկերը, որպեսզի իրենց անստորադաս խորհուրդները կարճ ժամանակում մշակելի դարձնեն ու առավել եկամուտ ստանան, Միլլերին շնչին վարձաարուվյալ հողամասեր են տալիս, որպեսզի նրա միջնորդությամբ ուրիշ հայ բնակչության մարտնչների դալթակդեն ու տեղափոխեն իրենց կալվածները: Մի քանի տարվա ընթացքում, բազմաթիվ հայեր տեղափոխվում են Սղոյ ու մոտակա գյուղերը: Ծնորհիվ այդ շահավետ ղործարքի, Ուլինջի-օղլիք դառնում են շրջանի ամենահարուստ կալվածատերերը: Տրապիզոնում ներանք տարիներ անց կառուցում են փառավոր դղյակներ:

Սյա ու շրջակա՝ Կյունեյ, Քիրլի, Մեղրիկլի, Քիրլիցցո-օղ գյուղերի մալաբաններ հիմնականում ղրաղվում էին ծխախոտաղործությամբ, ինչպես նաև՝ անասնաբուծությամբ, դաշտամշակությամբ (տոսանձնուպես եղիպտոսցորեն եւ բանջարանոցային մշակույթներ), հավաքուծությամբ:

Հողերը մշակում էին ձեռքի զործիքներով:

Արորով դաշտավայր հերկողները եպակի, ունեոր ընաանիքներ էին:

Գյուղի բարաշեն ս. Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցվել էր 1870-ական թթ., նույն վայրում, ուր եղել էր հին հունական ուխտավայր: Եկեղեցու շենքը փառավոր կառուցվածք ունեւր, խորանն ու պատերը պատկերաղարդված էին կրոնավորների նկարներով:

Աղբոյի առաջին վարժապետը, որին հիշում են, եղել է տ. Մկրաիչ Սարյան քահանան: 1870-ական թվականներին աղբոյցիք, մոտակա գյուղերի (Կյունեյ, Քիրլի, Մեղրիկլի, Թարաքճիլի) ըրնակչության մասնակցությամբ կառուցեցին բարաշեն դպրոց: Սյա գյուղը վերահիշյալ գյուղերի մշակութային կենտրոնն էր: 1895 թ. գյուղը թալանի չի ենթարկվում ե ղոհեր չի աալիս:

Մալա: Սերա գետի ընթացքում հիմնված հայկական գյուղերի առաջնեկը, ամենահեռավոր ու բաղամարդ, հայաբնակ Մալա գյուղն էր: Մալան դանվում է Տրապիզոն քաղաքից վեց ժամ հեռու, Սերա գետի միջին հոսանքի ղեղաանելի լեռնադաշտում, խուրչան սարի ու համանուն ապառաժի ստորոտում: Մալայից շուրջ երկու ժամ հեռու դանվող 150 մետրից բարձր, դառիթտի այս ապառաժի դաղաթից արծաթավառ կալվածներով թափվում է հեռավոր լեռներից սկիզբ առնող Սերա գետի գլխավոր վտակը՝ խուռան գետակը: խուռանի ջրվեժը, համընցեների արտահայտությունը՝ ցրցցոտնը, իր գեղեցկությամբ ու բարձրությամբ եղակի է Տրապիզոնի շրջակայքում³⁴: խուռան ցրցցոտնից շուրջ մեկ կիլոմետր արեւելք, նույն ժայռի վերեւից թափվում է Միմպա (15—20 մետր բարձրությամբ) փոքր ջրվեժը, որը գետակ դառնալով, Մալայից կես ժամ դեպի հարավ-արեւելք, միանում է խուռան ջրվեժի ջրին: խուռանի փեշերի ամբողջ լայնածիր տարածությունը ծածկված է լաշի, խաշի ծաղիկ (ըզրի, մեղրածաղիկ) ե խընկաբույր ալլ ծաղիկներով ու թփերով: Տրապիզոնից միջև Մալա երթուղին անցնում է Հաշի-րեքիլի—Սերա—Մանկանա—Կոկտնա—Բուռնագ—Աղբոյ վայրերի ու գյուղերի միջով: Աղբոյ ու Մալա գյուղերն իրարից բաժանված են Մղոտ կոչվող անդնդախոր ձորով:

Մալայի երկու թաղերի՝ Փոքր ու Մեծ Մալաների միջով հոսում է սառնորակ լեռնային

³⁴ Խուռան ապառաժի մասին հիշվում է այսպիսի առասպել: Իբր թե ապառաժի բարձունքի հսկայական քարայրում պահված է անհաշիվ գանձ: Եթե Կ. Պոլսը աղետի ենթարկվի, այդ հարստությունով կարելի է վերականգնել այն, իսկ եթե Մալա գյուղն ավերվի՝ Կ. Պոլսը ու չի ունենա այն վերաշինելու:

վտակ: Գեղատեսիլ է, մանավանդ, Փոքր Մալոյի գիրքը: Քտրաշեն տները իրար մոտ շարված էին փողոցի հյուսիսային կողմում: Ճանապարհի հարավային կողմը ասանձի ու խնձորի ծառերի համաաարած այգիներ էին: Թեպետ այգիները անհատ տնտեսությունների սեփականություն էին, սակայն առանց ցանկապառների էին, ինչը որ դյուրական պայմաններում հաղվադեպ երեւոյթ էր: Գյուղի համերաշխ նահապետների հիմնած այդ կարգը սերնդե-սերունդ անխախտ պահպանվում էր: Այգին բոլորի, մանավանդ շահելների, սրոսավայրն էր: Երկու թուղն էլ ապահովված էր լեռնային դուլալ աղբյուրներով: Իր դիրքի, լեռնային կլիմայի և սառն, առողջարար ջրերի շնորհիվ Մալան անփոխարինելի ամառանոց էր: Տրապիզոնի ունեւոր հայերից շաաերը ամառը դալիս էին այս դյուղը:

9. Բանասաց Մինաս Սարյան (Մալա դյուղից):

Համաձայն սերնդե-սերունդ ավանդած րանավոր պատմության, համշենահայերի՝ այս վայրերում նոր հիմնավորված ժամանակ, համաաարած անտառներում րնակիչները հայանարերել են հին անների հեաքեր, դանաղան իրեր ու դործիքներ, այդ թվում նաե մի երկաթյա ձեփիչ (սվազիչ), որը հուներեն մալա է կոչվում: Մալացիների համոզմամբ, իրենց դյուղը «Մալա» կոչվել է հենց այդ դործիքի անունով:

Մալայի հարավային կողմում անծայրածիր հողաաարածություններ ու լեռնային արոաավայրեր են: Մալացիների մոաակա մեզեմ (դյուղամերձ արոաավայր)՝ Մոաուրան դանվում է գյուղից երկու ժամ հեռավորության վրա: Նրան հաշորդում են Գայնար-սու (եռացող ջուր, դյուղից 5 ժամ հեռու), Արախուշ (7 ժամ հեռու), Ուղունչաիր (9 ժամ հեռու), Քուրքա (10 ժամ հեռու),

Նախ-խարմսն (11 ժամ հեռու), Լյաւուր-աաղի (15 ժամ հեռու) և այլ ամառանոցային արուտովայրերը:

Համաձայն րանավոր ավանգապատումների, Մալայի նախնիները իրենց այս նոր րնակավայրում հիմնվել են Համշենի ողբերգական օրերից անմիշապես հետո (1650-ական թվականներից): Խոճապի մատնված համշենահայ դաղթականների մի խումբ. կանդ է առնում դարերով անմարդարնակ այս խուլ անառների մոա: Նրանց առաջին ապաստարան-բնակավայրը եղել է Մալայից շուրջ երկու ժամ հեռու գտնվող Դեմորսնի լայնաաարած քարայրը (մաղաբաւն): Մաղարայի շրջակայքը հարուստ է վայրի մրգաաու ծառերով ու թփերով³⁵ (աանձ, խնձոր, աոմուն՝ սալոր, մաշմուրք, մեր-հավող՝ հաղարջի թուփ, րալ և այլն): Սկզբնական շրջանում փախսաականների գլխավոր սնունդը եղել են այդ պաուղները, անառներում որսած վայրի գաղանները, րազմադան րույսեր ու ծառերի փշուկներում կուտակված վայրի մեղունների մեղրը:

Բանավոր ավանդությունը հավասաում է, որ հենց այդ ժամանակներից էլ հիմնվել է Մալա հայաբնակ դյուղը, և աարիների ընթացքում այդ դյուղից շաա ընաանիքներ ասաիճանարար սփրվել են Սերա դեաի հովաի շրջակա րնակավայրերում:

Հեռավոր լեռների մեջ կղզիացած մալացիք ավելի քան երկու հարյուրամյակ խաղաղ ու ապահով կյանք են վարում: Ավանդությունը նաե հավաստում է, որ Մալայի առաջին րնակիչներից ամենահեղինակավոր Լուսպար պապը դիմում է Տրապիզոնի վալիին և իրավունք ստանում անառներում րնակություն հասաաելու՝ առանց կախում ունենալու անհաա կալվածաաերերից: Ըստ երևույթին դրանով է րացաարվում մալացիների՝ վաղ ժամանակներից սեփական անաեսություն տեր լինելը:

*
*

Մալացիների մեջ պահպանվել է մի հին ավանդություն, որը կարելի է անվանել «Մալայի ողբերգություն»: Հարկ ենք համարում այն ներկայացնել հենց այս րաժնում³⁶:

³⁵ Տեղացիների վկայությամբ, այս քարանձավում, անհրաժեշտության պարագայում, 500—600 մարդ կարող է ապաստանել: Մեր օրերում այն խաշնարածների ապահով փարախն էր:

³⁶ Մեջերեումը Ս. Հայկունու «Հուսեփի աղգաաոհմ և աաօրինակ ավազակ Արբիոմ» գրքից, էջ 9—10:

1750-ական թվականներին մալաքիք իրենց ողջամյուս ու շրջապատ տոհմապետ Հուսեփ պալի խելահաս ղեկավարութեամբ համերաշխ և հանդիսա կյանք են վարել: Հարյուր ասարին ընդամենը ալեհեր ծերունին դուրս ղեկավարութիւնը հանձնում է իր մեծ որդուն: Այդ րանը գալարացում է փառամուլ ու շահագնա Զաքար-օղլուն, որը հավակնութիւն ունի Հուսեփ պալիք հետ դուրս տանուտեղը (մուխթարը) դառնալու: Իր նենդ նպասակին հասնելու միտումով, նա կամովին մահմեդական դավանանքն ընդունելով, նշանակվում է գլուխ մուխթար:

Մեկ օր Զաքար-օղլին մի խումբ ենիչերիների հետ գլուխ է դալիս կրկնակի աուրք (վեհլի) հավաքելու:

—Մո, շուն,—գալարացած ասում է Հուսեփ պալիք,—ես ըստ ըրտն օսկոր նեանցի, քո օսկորը կըլծիս՝ շատի դաս, ինձիկ խափս, շոն լօմո՛ն, թուրքացար, հիմիկճակ էլ դաս իմ վրա շոն [զրբ-պարտութիւն] ձգես, քեզի վո՞վ ասաց, օր իմ էրես էլլիս,—ասելով անմիջապէս շոնալիս հրացանը պարպում է նրա վրա: Զաքար-օղլին ապավում է դեպին:

Զաքար-օղլու ղեկակց ենիչերիները, անսնելով ղեկաված մալաքիներին, սարսափահար փախչում են:

Մի քանի օր անց, Պլաանայի ու Տրապիզոնի այլ վայրերից ենիչերիներն ու մոլեռանդ մահմեդականների ընդամասք մի հրոսակախումբ խուժում է Մալա գլուխը: Հուսեփ պալիք իր հարազատներով դիմադրում է: Անհավասար կռիւմ նահապետական է Մալայի նահապետ, Հուսեփ Մեծ պալիք: Մոլեռանդ խուժանք անողոք կոտորում է և՛ մեծերին, և՛ փոքրերին, լիւնալիւլ անդամ կանանց ու ծերունիներին: Աղաւվում են նրանք, ովքեր կարողանում են լեռները փախչել: Հաակապետ րարարոսարար հաղկահարդար են աննում Հուսեփ պալիք ընտանիքի հետ: Հոշոտում են օրորոցի երեխաներին, կանանց ու երիտասարդներին: Ապանվում է Հուսեփ պալիք մեծ որդին՝ Նահապետը: Ուրիշների հետ լեռները փախչելով, աղաւվում է Հուսեփ պալիք միջինակ որդին՝ Օվանեսը, որը իմանալով, որ իրենց ընտանիքից ոչ-ոք չի մնացել, լեռնելեռ անցնելով, հասնում է Շանա: Այս Օվանեսի թոռն է Ա. Հալիւմնու «Հուսեփի Արրիում» պատմվածքի իրական հերոս ինչուտ Արրիումը:

Հուսեփ պալիք փոքր որդուն՝ Մովսեսին, ուրիշ երեխաների, պառանդների ու աղջիկների հետ, ընտելութեամբ անում են Պլաանա և հավառափոխ անում: Թուրքացնում: Պառանք Մովսեսին ամուսնացնում են մի հարուստ թուրք աղայի

աղբկա հետ: Պլաանայի րարձունքում նրան հաակացնում են ընդարձակ կալվածներ և արգելում հայրենի գլուխը վերադառնալ: Մ. Հալիւմնու վկայութեամբ, նրա սերունդները Մուլի-օղլիներ էին հորջորջվում, որոնք 1880-ական թթ. շուրջ 200 առն կլինին, Նույն թվականներին Շանա փախած՝ Հուսեփ պալիք միջինակ որդի Օվանեսի սերունդը՝ Հովսեփիցները, շուրջ 160 առն էին՝ ամենարազմամարդ աղղաառհմը շրջակա գլուխների մեջ:

Նոյնի նախօրյակին մալաքիներն ունին 89 առն՝ 1009 անձ ընակչութեամբ, որոնցից 28 առնը՝ 328 շուն, ապրում էին Փոքր Մալայում: Մալայում աղողդ աղղաառհմներն էին Ուլցիք, Մալխասցիք, Մարալիուցիք, Թոփալցիք, Փելիթցիք, Խուշիուլցիք, Մաաուրցիք, Սարյանցիք, Պահարցիք, Խալաաուրցիք, Քայալցիք, Կանսուլցիք և այլն:

Ուլլան Հովսեփի վկայութեամբ իր Նահապետ պալիք երկու եղբայրների՝ Արուսի ու Պողոսի հետ Մալա գլուխը փոխադրվել են Ցոմուրայի Ուլ գլուխից, նրանց աղղանունը Թոռալցյան էր: Նոր դաղթավայրում, ծննդավայրի անունով դարձել են Ուլցիներ (Ուլլան):

Հնամենիների անգամների միջին թիվը պարզ վկայում է, որ Մալայում մինչև մեծ կեցուներ պահպանված է եղել նահապետական ընտանիքների րարքը: Խուշալ Ակորի ընտանիքը րաղկացած էր 36 շնչից, Մալխաս Պողոսինը՝ 18: Առաջիններն ունին 2000-ից ավելի ոչխար ու այծ, 5—6 շորի, մեղվի 100—150 փեթակ, մեծ քանակութեամբ հավ:

Մալաքիների դիւսալոր զրադմուճքը անասնապահութիւնն ու կաթնամշակութիւնն էին: Քաղաքում մեծ համրավ էին վայելում Մալայի յուղն ու պանիրը: Հացահատիկներից առաջնութիւնը արվում էր լաղուսին, որի հետ համասեղ, նույն հողամասում մշակվում էին րանշարեղեն-ընդեղեն: Առաա ու որակալ էր Մալայի մեղրը: Հավարտութեամբ լիւլի րավարարում էին ընտանիքի հավկիթի ու մասամբ մսի պահանջները:

Հոգերը հիմնականում հերկում ու մշակում էին լեխարով, փետաաով. արորը հաաուկենա մարդիկ էին օղաաղործում:

Մալայի ս. Գեորգ եկեղեցին հինավուրց ուխտավայր էր, որը դանվում էր գլուխից մեկ ժամվա ճանապարհ դեպի հարավ-արեւելք: Եկեղեցին կառուցվելուց հետո այս շենքը մնացել էր որպէս ուխտավայր:

Այս գլուխի րարեկարդ քարակերտ զարդը կառուցվել էր Փոքր Մալայում, որանդ դասավան-

գում էին հիմնականում Տրապիզոնի Ազգային վարժարանի շրջանավարաններ։ Աշակերտների թիվը շուրջ 80—90 էր, որի շնչին մասն էին եւազմում աղջիկները։ Օրիորդները հիմնականում սկսել էին հաճախել դպրոց 1908 թ. հետո։

Փոքր ու Մեծ Մալա թաղամասերն ունեին քրեանց համայնական ջրաղացը, որից օգտվում էին ընդհանուր կարգով՝ առանց ջրաղացպանի։

Հետավոր լեռնաշխարհի մեկուսացված այս գյուղում լայնորեն զարգացած էին արհեստներն ու անայնագործությունը։ Ջանաղան արհեստների մեջ հմայացած վարպետները բավարարում էին ոչ միայն իրենց, այլև շրջակա գյուղերի երկրագործական, անային կահույքի և այլ իրերի պահանջը։

10. Հակոբ Մուրադյան (սեւմշեցի հայերն աշխատության հեղինակը)։ (մահ. 1914 թ.)։

1895 թ. աղետներից փրկվելու մասին վերապրողները պատմում են հեակյալ ճակատագրական միջադեպի միջոցով, թալանի օրը, Մալալից շուրջ մեկ ու կես ժամ դեպի Տրապիզոն դանվող բոսոմի թուրք գյուղացի, աղքատ Քյոռ-Խսեին Մալալի անառններից էշին փայա բարձած վերադառնում էր առնա՝ Տան մոտ հանդիպում է մի մեծ խումբ ղինված թուրքերի, որոնք չավուշի ղեկավարությամբ դնում էին Մալա՝ հայերի հեա Վհաշիվ տեսնելու։ Իմանալով նրանց նպատակը, Քյոռ-Խսեին մոտենում է չավուշին, բարեհում ու լրջորեն ղգուշացնում, թե՛ ՎՐԷր ես դնում այս փոքրաթիվ խմբով, հայերին ղուրբա՞ն (ղոհ) ղառնալու Ծս նոր անցա Մալալի միջով, ուրից ղլուխ ղինված, բոնել են ղյուղի մուտքը, որաեղից-որաեղ թնղանոթ ճարել ու ղրել ղլրի (օղի) վրա։ Իգուր մի ղոհվի ու այս մարդկանց մեղքի աակ մի մախո։ Չավուշը հավաաալով Խսեի խոսքերին. իր մարդկանցով վերադառնում է Տրա-

պիզոն ու այդ մասին հայտնում վալիին։ Վալին հրամայում է ղմրոստներին պատժելու համար հուշորդ օրը ձիավորների մի վաշտ ուղարկել Մալա։ Բարերախաաբար, նույն երեկոյան, սաաաաալով ջարդի ղաղարեցման մասին կարդաղուաթյունը, նա դյուղ է ուղարկում 3—4 ձիավոր, պարգելու գործի էությունն ու հայանելու ներման մասին։ Նույն չավուշը 4 ձիավորով հասնում է Մալա։ Գյուղում նրան ղիմավորում են 3—4 ծեռունի։ Բնակիչները ապաստանել էին լեռներում։ Համոզվելով, որ Քյոռ-Խսեին իրեն խաբել է, վերադարձին նրան հեան առնելով, ներկայացնում է վալիին։ Քյոռ-Խսեին իր պաաաոոաած հագուսաներով պաավի կանգնելով վսպիի սուջե, ղլուխը խոնարհած աաում է։ ՎՏերը ձեղ երկար կյանք տա, ես այդ հարեանների մեջ ծնվել ու մեծացել եմ, նրանց աղ ու հացով ղնաանիք պահել, մի օր վաաություն ղեմ աեսել նրանցից։ Ուղեցի մի բանով օղնած լինել։ Վերեն աաաված, ներքեր դուք, ինչպես ուղում եք վարվեցեք հեաաաա։ Այսպիսով, մի խղճուկ թուրքի հնարամաուաթյան ղնորհիվ, ամբողջ մի դյուղ փրկվում է կոաորածից ու կողոպուաից։

Պանծալի անցյալով մալացիք, հավաաալով Տրապիզոնի խարված հայ ղեկավարների ցուցումներին, ամրողչությամբ ենթարկվեցին բրոնադաղթի։ Եղեռնից վերապրած 13 հոգուց մեծամասնությունը փրկվեցին քրդական գյուղերում։

Սալախուր։ Մալալի հանդիպակաց լեռներում, Սերա դեաի արեւելյան լանջերին հիմնված Սալախոր հայաբնակ գյուղն ուներ 17 աուն՝ 127 անձ բնակչությամբ (Սարյան, Զորունցի, Ղոնղաքչցի, Դավիթցի, Թորոսցի աղաաաոհմերից)։ Սալախորցիք բախաակից ու Վհասակակից էին մալացիներին։ Սրանց նախնիներն էլ սկղրնապես ապաստանել էին վերը հիշված Դեմորանի քարայրում։

Տրապիզոնից Սալախոր աանող ուղին բաժանվում էր Կոկանա գյուղից, ուր դեաի վրա փայան կամուրջ էր ձգված։

Հսա ավանդության, դյուղի աոաջին բնակիչները անաառնները մաքրելիս դեալ են սալախուր (սկաղապար)՝ կացնի կոթաոի անցք պաաաաաելու համար)։ Սյդ գործիքի անոանով էլ գյուղն սաացել է իր անունը։ Համշեցի դարիներից շաաերը այսօր էլ այդ կաղապարին հունարեն բաոոով սաալախորը են աաում։

Սյա գյուղի ղրաղմանքներն ու երկրագործական գործիքները նույնն էին, ինչ որ մալացիներին։ Սալախորցիների մեծամասնությունը մարարաներ լինելով, փոքր բացառությամբ, փայաաշեն աներ էին կաոուցել։

Իսլամական աշակերանները, մեկ ու կես ժամ-վա ճանապարհ կտրելով, հաճախում էին Մալայի դպրոցը:

Սալախորի հայերին 1895 թ. ավերից ու կոտորածից փրկեց իրենց հարեան, աղգությամբ թուրք Թուրանշի-օղլի Զեյթին աղան, որն իր կողմնակիցներից զինված մի խումբ կազմելով, գյուղը պաշտպանեց թալանչիներից:

Ախրեմովի ընտանիքը գտնվում է Սալախոր գյուղից հարավ-արևելք՝ Դեմորան բլրի կոգմը, Գալալի գետի ափերի մոտ: Այստեղ ապրում էր մի քանի տուն հայ, որոնց նախնիները նույնպես նախնապես տպաստանել էին Դեմորան բլրի վրա գտնվող նույնանուն մեծ քարայրում:

Իկիսա հայաբնակ գյուղը գտնվում է Սալախորի գեմուգեմ, գետի արևելյան լանջերին, այն ունի 144 շունչ՝ 20 տուն բնակչություն (Ֆերմանցի, Դավիթցի, Բյուրտյան, Սարյան, Տաշիցի, Կրդումոնցի աղգատոհմներից):

Իկիսցիները նույնպես հիմնականում զրազվում էին անասնապահությամբ, կաթնամշակությամբ ու մաստմբ գաշտմշակությամբ:

1895 թ. լիկոսցի հայերը զոհեր չեն ունեցել: Գյուղն ունի քառասուն փայտաշեն վարժատուն:

Վերին-Ջավաուրի հայաբնակ գյուղն ընկած էր Լիկոսի գեմուգեմ, Ջավուրտի գետի վերին՝ արևելյան ափին, ունի 17 տուն բնակչություն, որոնց մեծամասնությունը նույնպես մարարտներ էին:

Ներքին-Ջավաուրի: Վերին-Ջավուրտից մի ժամ հարավ, նույնանուն գետի արևմտյան ափին է գտնվում նախկինում հայաբնակ այս գյուղը, ընդամենը 18 տուն (Ֆիրիպցի, Ծնովցի, Դավիթցի, Ղադարցի, Ուլցի աղգատոհմներից): Գյուղի ամենարազմամարզ նահապետական ընտանիքը Ֆիրիպցու Օվակիմին էր՝ 33 շունչ, որոնք ապրում էին մի հարկի տակ, ունեին հաղարից ավելի ոչխար, 40 կթան կով և այլ անասուններ:

Սալակերտները հաճախում էին Լիկոսի զբոսայգի: 1895 թ. այս երկու գյուղերն էլ թալանվեցին:

Վերին և Ներքին-Ջավուրի գյուղերից եղեռնից վերապրողների մասին տվյալներ չկան:

Լուսինայ հայաբնակ գյուղը գտնվում է Ներքին-Ջավուրտի հանգիստուց կողմում, Ջավուրտի գետի աջ ափին, ուր ապրում էր 18 տուն հայ, մեծ մասը Սարյան աղգատոհմից:

1895 թ. այս գյուղը թալանվեց ու մասնակիորեն հրկիզվեց:

Մեծ եղեռնից փրկվողների մասին տվյալներ չկան:

Կապան (Կապան) հայաբնակ գյուղը գտնվում էր Լուսինոյից հարավ (1,5 ժամ), լեռան վերին լանջերին, 22 տուն բնակչությամբ՝ մեծամասնությամբ Տերտերցի, Արդումոնցի, Պահարցի աղգատոհմներից:

Սգնապատի վիճակի հարավարևելյան կողմի վերջին գյուղը Կապանն էր: Նրան սահմանակից վերանտ գյուղը ենթադրվում էր Յոմուրայի վիճակին:

Բնակչության ղեկավար մասը սեփական հողամաս ունի: Զրադվում էին անասնապահությամբ, կաթնամշակությամբ: Գլխավոր հացահատիկը եգիպտացորենն էր, որի հետ միասին մշակում էին անասնաբուծության անհրաժեշտ կանաչեղենն ու բնագեղենը:

Գյուղն ունի փառավոր քարաշեն եկեղեցի ս. Սարգիս անունով, հիմնված 1875 թ.: Եկեղեցու մոտ կառուցվել էր դպրոցը, հիմնամասը քարից:

1895 թ. կոտորածից գյուղը գրեթե ամբողջովին թալանվեց:

Տրապիզոնից Կապան ճանապարհն անցնում էր Տրապիզոն—Սերա—Կոկանա ուղիով, ապա Կոկանայից Ջավուրտի գետի ընթացքով՝ Լուսինոյ—Կապան:

Համայնցից կապան անվանում են Բաղա, ապառաժ վայրերին: Գյուղի հյուսիս-արևելքում գտնված անդնգախոր ձորերի՝ կապանների պատճառով էլ գյուղն ստացել է իր այդ անունը:

Իլն գյուղը գտնվում է Լուսինոյից մեկ ժամ-վա ճանապարհ արևելք: Իլն և Կապան գյուղերն իրարից բաժանված են անտառածածկ լեռներով ու բլուրներով: Բնակչության մեծամասնությունը (շուրջ 200 տուն) թուրք էր: Հայերը (19 տուն) բնակվում էին առանձին թաղում: Գյուղի միջով անցնող համանուն գետը Կապանի մոտ թափվում է Սերա գետը: Հայկական թաղը գտնվում էր գյուղի հարավային սարահարթերում: Վարելահողերը սևահողային ու արգավանդ էին: Սերա գետի հարավ-արևելքում Իլն նտրավներին գյուղըն էր, որտեղից Տրապիզոն տանող ճանապարհն անցնում էր Տրապիզոն—Մահմադ ուղիով (5 ժամ):

Իլն գյուղը հարուստ էր անտառներով: Հողերը մշակում էին արորով, լեխարով ու փետտոներով: Իլնցիների գլխավոր զբաղմունքը ևս անասնապահությունն ու կաթնամշակությունն էր: Հացահատիկներից առաջնայինը եգիպտացորենն էր: Յոռեն ու գարի ցանում էին ձավարեղենի

համար, Սեփական կարիքները ըստարարելու համար մշակում էին ծխախոտ, Պաղատու ծառերից մշակում էին աանձնի, խնձորենի, ռալենի, բնկուղենի, Տեների շորս կողմը անպակաս էին ծվաղի ծառերը:

Իլեցի հայերն ունեին քարակերտ գաղտոց, Շրջապատված լինելով թուրք ընակչությանը, աղջիկներն այսանդ ղաղտոց չէին հաճախում:

Մոտակա եկեղեցին գտնվում էր Վերափնա գյուղում: Իլե, Աղրիա ու Վերանա գյուղերի մեջտեղում էր գտնվում Կուկուլ-քար կոչված ուխտավայրը:

Աղրիաք սահմանակից է քաղաքամերձ Մահմաա գյուղին (Տրապիզոնից 5 ժամվա ճանապարհ), Մահմաա գյուղից այն ըստանված էր փոքր ձորակով: Վարչականորեն թեպետ ենթարկվում էր Պլաանայի (Ագչեապատի) վիճակին, սակայն աշխարհագրական գերքով ու աղգային կյանքով ամբողջովին կապված էր հարակից քաղաքամերձ հայկական գյուղերին՝ Մահմաա, Կրուպի, Վերանա: Արեմուտքից մեկ ժամվա ճանապարհով ըստանված էր Իլե գյուղից: Աղրիաի հայերը գաղթել էին Սեգեաի աղեաալի օրերին, այնանդ եղած նույնանուն՝ Աղրիա գյուղից: Հին Աղրիաի մասին Ս. Հայկունին հաղորդում է. «Սանթայից Ցամպուլի ջրի հետ [գեաի ընթացքով] իջնելով կաաահենք Կոպալի ու Մեղրե հունական հովաավայրերուն, ուսաի և 0,5 ժամից Աղրիա թուրքացած հայ գյուղին կհասնենք, որ թերևս քաղաք եղած լինի, ուսաի հայ գյուղացվոց մեջ Վրնացիի Աղրիա քաղաք, գողցար օիար հաա ավանակ» առածն հորինված է³⁷: Այս հին ընակավայրից գաղթած հայերը, հիմնվելով նոր ընակավայրում, ի հիշաակ իրենց ծննդավայրի գյուղն անվանել են Աղրիա³⁸:

Աղրիացի հայերի հողամասերը ղժվար մշա-

³⁷ «Արարատ», 1895, № 7—8, էջ 239—243, 293—297.

³⁸ Աղրիա անվան կապակցությամբ Ն. Յեաքյանը հետեյալ ավանդությունն է դրի առել. «Մանավ մը (նադահաիկ ու վրապորարար լաղուտ, գարի և աղ վաճառող), կոկիկ օրավարձի խոստումով, Տրգատ պապը հրավիրած էր ամբարներ շինելու: Սակայն 20 օրվան աշխատանքին իրաբեն աաաարկած էր իշարեն մը աղ, որ խոստումին մեկ տասներորդն ալ չէր. զոցեր: Հյուսնը հեաեելով պապենական իմաստուն խրատին, թե հեղձն մաղ մըն ալ փետիս՝ էլ շահ էս—համաձայնած էր և գյուղին ծայրը պատահած դրկիցներուն ձրի բաշխած էր աչի կեսն ավելին:

«Աղ էրիտ, աղ էրիտ [ավավ]» ըստերը արագ շրջած էին թաղեթագ և ջաա շանցած, ամենաղի գրացիներ վաղած, առած էին ձրի նվերն ու լիարերան օրհնած՝ շշեն մնա, աղ էրիտ: Ահա այս Վերիտ» ըստը կրկնվելով դարձած էր Աղրիա:

Որքանով է հիշա այս ավանդությունը, չենք դիտեր, ըստ ավանդների, Համշենի (Սյուրմենեի) շրջանին մեջ այդ աանությունով գյուղ կա: (Հ. Հովակիմյան (Արշակունի), Պատմություն հայկական Պոնտոսի, Բելյութ, 1967, էջ 915):

կելի, ղառիվար տեգեր էին: Գյուղի կենտրոնում վիթխարի ընկուզենու հովանու աակ կար սառն աղրյուր: Գյուղի հարավային հարմարավեա հողերում գտնվում էր թուրքական ըաղամարգ թաղը: Առանձին թաղում ընակվում էր 10 աուն հույն: Աղրիաում ընակվող 10 աուն հայերը՝ Կանսուղցի, Մրվոնցի, Սիմոնցի ու Սարեցյան ագգաաոհմերից էին:

1895 թ. աղրիացիք լեոներում ապաստանելով, կոտորածից փրկվեցին: Տները կողոպտվեցին: Եղեոնից աղաավածներից շաա քշերն են հայանի:

Աղրիաով վերջանում է Ագչեապատի վիճակի՝ Սերա գեաի հովաում եղած հայկական գյուղերի և ընակավայրերի ցանկը:

Սաքառիայի գյուղախումբ: Պլաանայի քաղաքամերձ հողերը պաականում էին քաղաքաընակ կալվածաաերերին, որոնց մեծ մասը ղրաղվում էր նաե առաարով ու վաշխաոությամբ: Նրանց մոա եղած մարարաններ ենթարկվում էին եոակի շահագործման: Մարարաններից շաաերն իրենց մնացած հասույթով, հնարավորություոն շունենալով ընաանիքի աարեկան սննդի ու հագուսաի պահանջը գոնե նվազագույն չափով ըավարարելու, սաիպված էին դիմելու հողաաեր վաշխաոուներին՝ ապաոիկ սննդամթերք (եգիպաացորեն, ալյուր ե. այլն), հագուսանդեն վերցնելու: Ապաոիկ սաացած ապրանքի արժեքը պարաավորվում էին վերագարձնել 25—50 % հավելումով: Այսպես, օրինակ, մի կոտ եգիպաացորենը (6 օխա) կանխավճարով արժեր 4 ղուրուշ (34 կոպեկ), իսկ ապաոիկ գնելիս վճարում էին 5—6 ղուրուշ (40—48 կոպեկ): Մարարան պարաավոր էր իր ուժերով ու միջոցներով մշակած ծխախոտի 50 %-ը սեփական փոխաղրական միջոցներով (հիմնականում շալակով) աանել հողաաիրոջ մաոանը՝ քաղաք: Սակայն գրանով էլ չէին ըավարարվում վաշխաոուները: Մարարան իրավունք շուներ իր ըսժին ծխախոտը վաճառելու: Նա պարաավոր էր իր ըսժինն էլ հանձնելու առեարական-վաշխաոունին: Աղան վաճառում էր իրավաղուրկ մարարայի ապրանքն ու ինքը հաշիվ աեսում նրա հեա: Այսանդ էլ բոլոր մեքենայությունները ձեռք էին աոնվում՝ ապրանքը ըարձորրակի գնով վաճառում և մարարայի հեա ցածր գնով հաշիվը մաքրում: Բացի հողերից սաացած օգուաններից, հայերին շահագործելու ավելի «շահավեա» միջոցներ էլ էին հորինվել. ըոնագաղթից իուսափելու համար, յուրաքանչյուր անձից կորդիելով երեք և ավելի ոսկի, կաղմակերպում էին նրանց փախուսա-տեղափոխություն:

Ակնհայտ է, որ համարյա ճորտությամբ վիճակում գտնվող մարաբա պահելը առավել ձեռնտու էր, քան այդ հողամասերի վաճառքից ստացված միանվագ գումարը: Իրենց հաշիվը լավ դիտցող Պլատանայի հողատեր վաճառողները, տեղ գտնալով քաղաքամերձ լուսավորված հողամասերին, չէին համաձայնվում մի թիվ իսկ վաճառելու: Հարյուրավոր տարիներ այսպիսի ծանր պայմաններում ստիպված էին տեղի հայրենիքի օրրանից՝ Հոմաշենից ու Սև-գետից ճողգորտած համաձայնագրեր: Նրանց միայն չնչին տոկոսն էր սեփական հողամաս ձեռք բերել և ինքնուրույն տնտեսություն ստեղծել:

Պլատանայի մերձակայքում ապրող հոմաշենահայերի հիմնականում համախմբված էին Սաթարիա գետի հովտում, որն սկիզբ է առնում Պլատանայից 25—30 կմ հարավ՝ Խոտինների լեռներից, անցնելով ձորերով և հովիտներով, Պլատանայի արեելքում թափվում էր Սև ծովը:

Կրո-ցյուղը Սաթարիայի գետարբանից շուրջ 20 կմ հեռու, գետի երկու ափերի սարավանդերին սփռված ընդհանուր էր: Սյուսեղից հարավ սկզբում էին անմարգարակ, անտառածածկ լեռներն ու արոտավայրերը: Գյուղն ուներ 13 տուն հայ ու 10 տուն հույն ընդհանրություն: Բոլոր հայերի թուրք ազաների մարաբաներն էին: Զրագվում էին տնտեսապահությանը, գաղտնաշահությանը, լանջարարություններին, մասամբ էլ՝ մեզավազահությանը: Եզիպտացորենին համատեղ մրջյակում էին նաև լոբի, որն առաջ ու որակյալ լոբի էր ապիս: Լորու դգալի մասը վաճառում էին:

Սաթարիա գետի արեելյան ափերին, Կրո-գյուղից ցած, իրար հաջորդում են հետևյալ գյուղերը:

Աշուրա: Այստեղ ընկած էր 7 տուն թուրք, 17 տուն հայ (Բողայն ու Քյալհեցի աղգատոհմերից): Հայերից միայն մեկ ընտանիք սեփական հողամաս ուներ: Բնակիչների զխավոր զրադմունքն անասնապահությունը, կաթնամշակությունն ու գաղտնաշահությունն էր: Սխախոտագործությանը զրազվում էին գետափյալ վայրերում:

Ապեհա: 5 տուն թուրք և 17 տուն հայ ընդհանուր ընկած էր այս գյուղը (Վեպիլիցի և Քյալհեցի աղգատոհմերից): Բնակչության զխավոր զրադմունքը ծխախոտագործությունն էր: Տրապիզոնի վանքը այդ գյուղում ուներ իր կալվածները, որոնց վրործով մշակում էին մարաբաները: Բոլոր հայերը մարաբաններ էին:

Ներսեսցոց-գեղ: Այստեղ ապրում էր 7 տուն թուրք և 15 տուն հայ՝ մեծամասնությունը Նոյ-

սեսցի (Ներսեսյան) աղգատոհմից, որոնցից 4-ը սեփական տնտեսություն ուներ: Բնակչության զխավոր զրադմունքը ծխախոտագործությունն էր:

Գալայնցոց-գեղ: Այստեղ ապրում էր 8 տուն թուրք և 23 տուն հայ ընդհանուր, որոնց մեծամասնությունը Գալայնցի աղգատոհմից էին: Հայերի չնչին տոկոսը սեփական կալվածներ ուներ. բնակչության հիմնական զրադմունքը ծխախոտագործությունն էր:

Գալայնցոց գյուղում կար փայաաշեն եկեղեցի և գլորոց, որոնք սպասարկում էին նաև հարեան գյուղերին:

Սաթարիա գյուղը գտնվում էր ծովափնյա հարթավայրում: Սյուսեղ ընկած էր 20 տուն թուրք ու 15 տուն հայ մարաբա (Կարենցի, Զուլաբցի, Սեֆերցի, Վեգիլիցի աղգատոհմերից):

Սաթարիա գետի արեւմտյան ափերին, վերից վար հերթականությամբ սփռված էին հետևյալ գյուղերը:

Թաթուսցոց-գեղ: Կրո-գյուղին հարավից սահմանակից այս գյուղում ընկած էր 6 տուն թուրք և 13 տուն հայ մարաբա: Հայերի մեծամասնությունը Թաթուսցոց աղգատոհմից լինելու պատճառով գյուղն ստացել էր այս անվանումը: Բացի Թաթուսցիներից, այստեղ ընկած էին նաև Ավեսցի, Էմիթսուլցի, Գյուլի հարավային հողամասերում զխավորապես ծխախոտ էին մրջակում, իսկ միջին և լարձը լեռնալանջերին, ուր կլիմայական պայմանները հարավորություն չէին տալիս որոտկալ ծխախոտ ստանալու, զրազվում էին անասնապահությանը, կաթնամշակությանը և գաղտնաշահությանը:

Թուրսլի: Ըստ բանավոր ավանդության, այս գյուղի հայերի նախնիները գտնվել էին Սև-գետի համանուն ընդհանրություն: Գյուղում ընկած էին 5 տուն թուրք և 15 տուն հայ մարաբաներ (Տերտերցի, Գարագյուղցի, Զուլաբցի, Քյալհեցի աղգատոհմերից): Բնակիչների հիմնական զրադմունքը ծխախոտագործությունն էր:

Միճալցոց-գեղ: Գյուղում ընկած էր 6 տուն թուրք և 20 տուն հայ, որոնց մի մասը սեփական տնտեսության տեր էր: Սյուսեղ կար րարեկարգ փայտաշեն զլորոց, ուր հաճախում էին նաև շրջակա գյուղերի հայ գլորոցականները:

Սրանց զխավոր զրադմունքը նույնպես ծխախոտագործությունն էր:

Էմիթսուլցոց-մաճալա: Այս գյուղի 12 տուն հայ մարաբաների մեծամասնությունը Էմիթսուլցոց աղգատոհմից էին: Հիմնական զրադմունքը ծխախոտագործությունն էր:

Սփուլցոց-մաճալա: Սյուսեղ ապրում էր 2

առն թուրք և 10 առն հայ, որոնք մարարաներ էին՝ Օքսուղցոց ազգաառհմից:

Կառնեցոց-մանալա: Բնակիչներից 3 առնը թուրք, 8-ը՝ հայ մարաբաներ էին, մեծամասնութիւնը Կարնեցյան ազգաառհմից: Հիմնական զբաղմունքը ծխախոտագործութիւնն էր:

Ղալինոս կամ Ձուլեցոց-գեղ: Քաղաքի հարավարեւմտյան ծայրամասում ընկած ղուա հայարնակ այս պտղը բացառութիւն էր Պլատանայի մերձակա հայ գյուղերի մեջ: Տարիներ առաջ գյուղացիները ձեռք էին բերել սեփական հողամասեր, սահղծել րարեկարգ անահսութիւն, իսկ շատերն ունեին նաեւ քարաշէն տներ: Գյուղն ունեւր 26 առն՝ մեծամասնութիւնը Չուլաքցոց ազգատոհմից: Զբաղվում էին ծխախոտագործութեամբ և րանջարարութեամբ: Զարգացած էր նաեւ պաղարութեանը:

Գյուղի քարակերտ ս. Ասավածածին եկեղեցին հիմնվել էր 1850 թ.: Եկեղեցու ներքին պատերն ու խորանը զարդարված էին փայլուն ներկերով նկարված կրտսավորների նկարներով:

Բարեկարգ փայլաշէն ղարոցը հիմնվել էր 1840-ական թվականներին:

Կոնդակչոց-գեղը գանվում էր Պլատանայից շուրջ երկու ժամ հարավ-արեւելք, Կոլոնիմա գետի արեւմտյան հովտում: Ունեւր 16 առն՝ բոլորն էլ Կոնդակչոց ազգատոհմից: Զբաղվում էին ղաշաամշակութեամբ, անասնապահութեամբ, ծխախոտագործութեամբ:

8. ՏՐԻՊՈՒԼԻ (ԹՐԻՊՈՒԼԻ) ԳԱՎԱՌԱԿ

Պլատանայից արեւմուտք միշէ Տրիպոլիի սահմանը, շուրջ 50 կմ արարածութիւն գրավող երկրամասում հայ բնակչութիւն լինելը չի հիշվում:

Բեյուլ-լիման: Հին անունը եղել է Հիբրոն կամ Եռոն-օռոս (հունարեն՝ Ὑβρον և Եռոն): Պլատանայից 56 կմ արեւմուտք ընկած ծովափնյա րնակամայր է: Նախաեղեոնյան արրիներին այստեղ ապրում էին 25 առն հայեր, որոնք ունեին սենյակ-վարժառուն:

Էլեի (Էլեղու, Կյուրե կամ Գուրալա): Գանվում էր Բեյուլ-լիմանից 20 կմ արեւմուտք ընկած ծովափնյա արեոա հարթավայրում: Էլեիից 10 կմ (6 մղոն) արեւմուտք՝ Հալքալավա վայրում ծովն է թափվում ջրաոաա հուրշուղ գետը: Էլեիի բնակչութեան մեծամասնութիւնը թուրք էր, րընակչութեան թվով երկրորդ տեղը գրավում էին հույները: Ավանում ապրող 60 առն հայերը Թամուլարայից ու Գարահիսարից էին գաղթել:

Վերոհիշյալ բոլոր գյուղերում արոր գոյութիւն չունեւր: Վարեւահողերը մշակում էին լեխարով, թոնար ու ցոնքի փեաաոներով:

Գրեթե բոլոր հիշյալ գյուղերում թուրքախաոն բնակչութիւն լինելու հետեանքով, աղչիկ երեխաներին գարոց չէին ուղարկում՝ նույնիսկ ղուա հայարնակ Ղալինոս գյուղում:

Նույն պաաճաոով խնջուքներում ու հարսանիքներում, մինչէ թուրք ինքնակոչ հյուրերի հեւանալը, աղչիկներն ու գեոաաի հարսները աոանձնանում էին իրենց հաակացված սենյակներում կամ մաոանում: Միայն թուրքերի հեոանալուց հետո նրանք կարող էին մասնակցել պարերին ու խնջուքներին:

Բացի Ղալինոսից, որտեղ սրբութեամբ պահպանվել էր մայրենի րարաոոր, մնացած գյուղերում բնակիչները համարյա բոլորը թրքախոս էին գարձել: Քահանան սահպված էր աղոթապրքերը կարգալ հայերեն ու թարգմանել թուրքերեն: Աոանց թարգմանելու պաաարագ մասուցում էին միայն Չուլաքցոց (Ղալինոս) գյուղում:

Բացի հեոավոր անաաոամերձ գյուղերից, մնացածների համար շափաղանց ծանր էր վաոեւափայի հարցը: Հողաաեր րեկ-աղաները մի օխա ծխախոտ սաանալու համար մշակութեան հարմար բոլոր հողամասերում ծաոերն ու թփերը անխնա արմաաախիլ անել էին աալիս: Գյուղացիք երկու-երեք և ալելի ժամվա ճանապարհ էին կարում՝ մի շալակ փայա հայթայթելու նաաաակով:

Ավանի աոեաոուն ու արհեսաագործութիւնը հիմնականում հույների ու հայերի ձեռքին էր: Հայերն ունեին րարեկարգ տարրական քաոամյա գարոց:

Ավանի ս. Լուսավորիչ եկեղեցին հիմնվել է 1860 թ.:

Էլեիի աչքի րնկնող ու րաղմամարգ աղգաաոհներն էին Զորյան, Աշըգյան, Մաղմանյան, Կոթիկյան³⁹, Հովիվյան և ալն:

Տրիպոլին Էլեիից 24 և Տրապիղոնից 90 կմ հեոու ընկած նավահանգսաային քաղաք է: Հին անունը էսքոպոլի էր, որ նշանակում է եոաքաղաք: Ունի աոողջարար կլիմա և սաոնորակ ջուր:

1908 թ. պաշաոնական ալալների համա-

³⁹ Էլեիում է մեծացել ու նախնական կրթութիւնն րուաեղէ 2802 ժողովրդական դերասան, հանգույալ Արման Կոթիկյանը: Էլեիի մասին տեւեկութիւնները հաղորդել է հիմնականում Ա. Կոթիկյանը: